

УДК 378.046.4+373.51

О. Ковтун, Н. Сенчина

ЗМІСТ ПОЕТАПНОГО ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТІ

Статтю присвячено проблемі формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. Педагогічну рефлексію учителів гуманітарних спеціальностей визначено як інтегральне особистісне утворення, механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта з урахуванням розвивального потенціалу гуманітарних дисциплін. Рефлексія – здатність, яку можливо формувати і розвивати, і найбільш ефективно цей процес відбувається в умовах спеціально організованої діяльності, зокрема в післядипломній освіті. Розроблено й апробовано методичку формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, яка передбачає проведення цілеспрямованої роботи, що відбувається поетапно. На пропедевтичному етапі відбувалося оновлення змістового наповнення післядипломної педагогічної освіти з позицій рефлексивної парадигми, забезпечення інтегративного підходу до освітнього процесу, розроблення навчально-методичного супроводу освітнього процесу із забезпечення формування педагогічної рефлексії, проведення методологічного семінару з викладачами, які були задіяні в експерименті. Метою когнітивно-мотиваційного етапу було забезпечення позитивної мотивації учителів гуманітарних спеціальностей до роботи з формування педагогічної рефлексії у післядипломній освіті; озброєння вчителів системою знань про сутність поняття «педагогічна рефлексія», ознайомлення з методиками діагностики і розвитку педагогічної рефлексії. Метою інтегративно-практичного етапу було залучення вчителів до активної професійно-спрямованої рефлексивної діяльності, здійснюваної на основі інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», який передбачав формування умінь рефлексивної діяльності як засобу їхнього особистісного і професійного розвитку. Метою креативно-професійного етапу було занурення вчителів гуманітарних спеціальностей в активну рефлексивну професійну діяльність у період педагогічної практики та в міжкурсовий період у післядипломній освіті; стимулювання творчого застосування сформованих рефлексивних. Провідні методи навчання: рефлексивно зорієнтовані проблемні лекції, рефлексивні диспути, індивідуальна і групова рефлексія, рефлексивні інверсії та інтерв'ю, рефлексивні і психотехнічні вправи, мотиваційний рефлексивний тренінг, рефлексивний аналіз і розв'язання педагогічних ситуацій, рефлексивний аналіз уроку, спостереження, само- і взаємоаналіз, само- і взаємооцінювання; налаштування на саморозвиток і самореалізацію.

Ключові слова: педагогічна рефлексія учителів гуманітарних спеціальностей, зміст, методика формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, рефлексивний практикум.

Постановка проблеми та її актуальність. Інститут освіти в сучасній Україні характеризується низкою стратегічних перетворень, особливе місце серед яких належить реформі загальної середньої освіти «Нова українська школа». Ключовим складником «формули нової школи» є вмотивований і кваліфікований учитель, який зможе стати агентом змін, має свободу творчості й розвивається професійно. Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Концепція розвитку педагогічної освіти України, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, а також документи міжнародних організацій, зокрема “Teachers for Tomorrow’s Schools”, “Life long Learning in the Global Knowledge Economy”, “Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers” націлюють на досягнення високої якості професійної підготовки вчителів, забезпечення їхнього саморозвитку і самоосвіти впродовж життя, здатності до конструктивного переосмислення і перетворення власного досвіду, що неможливо без успішного перебігу рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагогічна рефлексія покликана стати системотвірним особистісно зорієнтованим компонентом сучасної парадигми післядипломної педагогічної освіти (З. Возгова, А. Зубко, Н. Клокар, В. Кремень, С. Крисюк, А. Кузьмінський, В. Метаєва, В. Олійник, В. Примакова, В. Пуцов, В. Химинець та ін.). Учені (І. Бех, А. Бізяєва, А. Богущ, Б. Вульфів, Н. Деньга, Ю. Кулюткін, М. Марусинець, В. Метаєва, К. Павелків, В. Семиченко, І. Стеценко, П. Щедровицький та ін.) підкреслюють роль рефлексії як педагогічної категорії, описують її як професійну здатність, пов’язують із професійною компетентністю, багатоаспектно досліджують роль рефлексії в успішній діяльності педагогів. Зазначають, що конструктивна рефлексія передбачає усвідомлення вчителем своїх особистісних якостей у зв’язку з професією, етапів професійного шляху, педагогічного досвіду в цілому, своїх «ціннісних переживань» і труднощів у роботі, себе як суб’єкта педагогічної діяльності і суб’єкта розвитку. Натомість теоретичний аналіз наукової літератури (В. Берека, Л. Гончаренко, Л. Даниленко, М. Марусинець, Т. Палько, Н. Протасова, В. Пуцов, В. Швидун та ін.) і практики професійного вдосконалення вчителів гуманітарних спеціальностей свідчить про те, що післядипломна педагогічна освіта звертається здебільшого до вдосконалення фахових знань і вмінь педагогів гуманітарних спеціальностей, недостатньо стимулюються творча активність фахівців, самопізнання й самовдосконалення, що ґрунтуються на процесах рефлексії. Таку ситуацію пов’язуємо як з певною інертністю системи післядипломної педагогічної освіти, так і недостатньою розробленістю теорії і методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей в умовах неперервної освіти.

Мета статті – розкрити зміст поетапного формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Для досягнення мети було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних **методів дослідження**: *теоретичних* – для вивчення теоретичних

засад дослідження, узагальнення теоретичних й експериментальних даних, їх класифікації, інтерпретації, конкретизації та синтезу; метод порівняльного аналізу – для зіставлення різних теоретичних підходів учених до досліджуваної проблеми; *емпіричних* – вивчення педагогічного досвіду, педагогічне спостереження, контент-аналіз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Важливого значення педагогічна рефлексія набуває у професійній діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей, оскільки саме ці педагоги насамперед покликані «олюднювати» освітній процес, актуалізувати процеси самопізнання та самореалізації особистості учнів, формувати у них «нелінійний» гуманітарний стиль мислення, вчити толерантного полілогічного спілкування, формувати морально-етичну та соціальну позицію учнів. Педагогічну рефлексію учителів гуманітарних спеціальностей визначаємо як інтегральне особистісне утворення, механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта з урахуванням розвивального потенціалу гуманітарних дисциплін. Педагогічна рефлексія для вчителів гуманітарних спеціальностей виступає: чинником продуктивності розумової діяльності; знаряддям, що допомагає «увійти» в хід рішення завдання учнем, осмислити його, «зняти» зміст і в разі потреби внести необхідні корекції або стимулювати новий напрям вирішення; процесом осмислення і переосмислення стереотипів досвіду, що є необхідною передумовою для виникнення інновацій; гарантом позитивних міжособистісних контактів; чинником взаєморозуміння та узгодженості дій в умовах спільної з учнями і колегами діяльності; стимулом процесів самосвідомості, збагачення Я-концепції, важливим чинником особистісного самовдосконалення. Відсутність чи недостатня сформованість педагогічної рефлексії робить учителя гуманітарних спеціальностей повністю залежним від зовнішніх чинників – стимулів, обставин, впливів, перетворює його на функціонера і виконавця чужої волі, а його діяльність на процедуру.

Для того щоб процес формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті був ефективним, необхідно визначити теоретичні засади і зміст методики її формування. Коротко опишемо, як це відбувалося в експериментальному освітньому процесі.

На пропедевтичному етапі відбувалося оновлення змістового наповнення післядипломної педагогічної освіти з позицій рефлексивної парадигми, забезпечення інтегративного підходу до освітнього процесу (інтегратором у якому виступало поняття «педагогічна рефлексія»), розроблення навчально-методичного супроводу освітнього процесу. Оскільки навчально-методичний супровід розуміли як планування, розроблення і створення оптимальної системи навчально-методичної документації і засобів навчання, необхідних для забезпечення повного і якісного процесу формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, то, відповідно, на пропедевтичному етапі навчання відбувалася матеріальна реалізація зазначеної системи.

Розроблення навчально-методичної документації і добір відповідних засобів навчання здійснювали послідовно для кожного етапу експериментального освітнього процесу. Коротко схарактеризуємо здійснювану підготовку. Для першого (когнітивно-мотиваційного) і другого (інтегративно-практичного) етапів добирався матеріал, робота з яким була покликана озброїти вчителів гуманітарних спеціальностей системою теоретичних знань про сутність понять «рефлексивність», «рефлексія», «педагогічна рефлексія»; забезпечити позитивну мотивацію вчителів до роботи із формування педагогічної рефлексії у післядипломній освіті, залучити вчителів до активної професійно-спрямованої рефлексивної діяльності. Автентичний матеріал добиравсь із підручників і посібників, а також із всесвітньої мережі Інтернет із різноманітних освітніх сайтів, присвячених розвитку професійно значущих якостей учителів, формуванню їхніх особистісних і професійних компетентностей в аспекті рефлексивної парадигми. На його основі розроблялися різноманітні завдання, покликані сприяти досягненню мети цих етапів. Для третього (креативно-професійного) етапу було продумано низку заходів на період педагогічної практики і міжкурсового періоду навчання вчителів гуманітарних спеціальностей (рефлексивний аналіз уроку, on-line-семінари, віртуальні «круглі столи», Інтернет-форуми, мережеві проекти, Інтернет-конференції, тематичні вебінари, рефлексивно-інноваційні семінари, тренінги, майстер-класи, тематичні консультації, професійні конкурси тощо).

Для забезпечення міждисциплінарного зв'язку освітніх модулів психолого-педагогічного і методичного характеру («Психолого-педагогічні засади освітнього процесу в сучасних умовах», «Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям розвитку освіти України», «Проблеми вдосконалення освітнього процесу відповідно до документів із реформування системи освіти України», «Розвиток навичок критичного мислення учнів», «Форми організації проблемного навчання як засобу формування пізнавальних і творчих здібностей учнів», «Використання інтерактивних стратегій при навчанні іншомовної лексики та граматики» та ін.) було проаналізовано і скоректовано їх програмний зміст у напрямі формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей. Також було розроблено інтегративний спецкурс «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей» і відповідну програму. Дібрано навчальний матеріал, розроблено систему завдань (вправи, проблемні ситуації, програми тренінгів, диспутів, сценарії рольових ігор тощо), банк тестів, завдання для індивідуальної і самостійної роботи, методичні рекомендації для вчителів тощо.

Окрім цього, було проведено методологічний семінар із викладачами, які були задіяні в експерименті. Впродовж семінару наголошували на тому, що на викладачів (андрагогів) закладів післядипломної освіти покладена важлива соціально-посередницька функція з організації зв'язку між цінностями і потребами вчителя (дорослої сформованої людини) і сучасного соціуму. У цьому зв'язку стиль взаємодії слухачів з андрагогом повинен носити характер партнерського, за якого андрагог виступає не лише в ролі фахівця, що передає інформацію, а й у ролі консультанта, співрозмовника, фасилітатора, співавтора.

Підкреслювали, що створення на основі спільної діяльності особистісних смислів соціального і професійного досвіду, власних ціннісних засад діяльності, стратегій життя і є сутнісним змістом післядипломної освіти, спрямованої на формування рефлексивного вчителя. Таким чином забезпечували комфортне середовище навчання з конструктивними відносинами, готовністю до кооперації, зі схильністю до партнерських відносин і формування командності, залучення до творчої діяльності.

Знайомили викладачів із технологічним процесом побудови лекційних і практичних занять на основі рефлексивного підходу, що був систематизований і структурований на основі узагальнення знахідок і рекомендацій науковців (див. Метаєва, 2006, с. 210-231; Сенчина, 2017; Стеценко, 2006, с. 213-230).

Оскільки основним завданням експериментальної методики було формування педагогічної рефлексії учителів, рекомендували викладачам використовувати лекції дискусійного і проблемного типів. У структурі організації рефлексивно зорієнтованих лекцій виокремлювали три стадії.

Стадія антиципації здійснювалася після подання теми та плану лекції. Прийоми стимуляції рефлексивності слухачів при *формулювання теми*: створення проблемної ситуації, демонстрація суперечностей, висування проблем, пов'язаних із темою лекції, опора на особистий досвід слухачів; при *формулюванні цілей і завдань*: переконання слухачів у теоретичній і практичній значущості змісту лекції, опора на їхній особистий досвід і знання, виділення і розшифровка ключових понять і термінів теми.

Стадія інтроспекції реалізувалася впродовж лекції і здійснювалася у вигляді самостереження і самоконтролю за власною діяльністю щодо осмислення змісту. Прийоми стимуляції рефлексивності слухачів при *розкритті змісту лекції*: створення серії проблемних ситуацій, внутрішня полемічність мовлення лектора, реконструкція реакції слухачів на сказане у вигляді реплік або питань, постановка питань дослідницького характеру «А що буде, якщо ..?», активізація критичного і творчого мислення слухачів через несподівані порівняння, історичні екскурси, оригінальні цитати; наведення прикладів і контрприкладів; діалогова взаємодія; складання опорних конспектів і схем упродовж лекції.

Стадія ретроспекції відбувалася після знайомства з лекційним матеріалом. Прийоми стимуляції рефлексивності слухачів при *узагальненні і систематизації змісту лекції*: спонукання слухачів до узагальнення змісту лекції, створення дискусійної ситуації, критична оцінка змісту лекції.

У технологічному процесі побудови практичних занять виокремлювали низку елементів.

Перший елемент заняття – *відбір теоретичної бази знань*, тобто засновничих знань з певної теми. Відбір бази знань відбувався з урахуванням їх подальшого використання у практичній діяльності. Інформація відбиралася вчителями в різноманітних формах – вивчення матеріалів відповідної теми лекції, самостійний пошук додаткової освітньої інформації в навчальній літературі і глобальній мережі Інтернет, робота на заняттях із вивчення певних питань у мікрогрупах, перегляд навчальних фільмів тощо. У результаті роботи у вчителів розвивалася аргументованість висловлювання, здатність до оцінних дій, здатність

до рефлексивного слухання, тобто особистісні якості, що забезпечували їхній вихід у рефлексивну позицію.

Другим елементом змісту заняття було *засвоєння досвіду здійснення способів педагогічної діяльності на основі отриманих знань* (тобто засвоєння досвіду застосування знань на практиці). На цьому етапі навчального заняття відбувалося застосування знань на рівні відтворення, що забезпечувало засвоєння інформації на відповідному рівні її практичного використання. Відтворення інформації відбувалось у формі групової дискусії, аналізу педагогічних ситуацій, турніру-вікторини, навчальної гри, роботи зі словником опорних понять, педагогічного лото. У результаті розвивалася рефлексивна активність вчителів гуманітарних спеціальностей, яка виявлялася в аргументованості і доказовості власної позиції, у здатності до перенесення знань, до роботи за алгоритмом, можливості генерувати нові ідеї.

Третій компонент змісту заняття – *розвиток досвіду творчої діяльності*. Важливою рисою творчої діяльності було самостійне перенесення знань і вмінь у нову педагогічну ситуацію. Вирішуючи нову проблему, вчитель виявляв здатність застосовувати вже засвоєні знання і зразки дії, відбувалося бачення нової проблеми в знайомій ситуації, що стимулювало пізнавальну активність, ініціативу і творчу індивідуальність у засвоєнні знань. Рефлексія виявлялася в самостійному комбінуванні відомих способів дій у вирішенні нестандартної проблеми.

Четвертий компонент змісту навчального заняття – *формування норм ціннісного ставлення до своєї діяльності, усвідомлення себе суб'єктом діяльності*. На цьому етапі заняття виконувалися завдання творчого (дослідного) характеру, у яких реалізувався синтез наукових знань і досвіду педагогічної діяльності вчителя гуманітарних спеціальностей. Такі завдання давали можливість вийти на достатній рівень рефлексивної активності та діалогічної взаємодії.

Заключний етап кожного заняття – *рефлексивно-оцінний*. Він складався з поетапної рефлексії і крокових самооцінок, коли вчитель на кожному етапі заняття оцінював і коригував свою діяльність. На цьому етапі використовувався рефлексивний алгоритм (Шамова, 1998, с. 74):

Я – як відчував себе у процесі навчання, чи було комфортно, з яким настроєм працював, чи задоволений я собою.

Ми – наскільки комфортно мені працювалося в мікрогрупі; я допомагав колегам, вони допомагали мені – чого було більше; чи авторитетний я в обговорюваному питанні, які у мене були труднощі в спілкуванні з групою.

Справа – я досяг мети навчання; цей навчальний матеріал потрібен мені для подальшої практики; які були труднощі, чому?; як мені подолати свої проблеми.

Наявність усіх необхідних навчально-методичних матеріалів, методологічна і методична підготовка команди викладачів закладів післядипломної освіти дозволили започаткувати роботу за експериментальною методикою формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. Опишемо роботу на кожному з етапів експериментального навчання.

Метою першого – когнітивно-мотиваційного – етапу було забезпечення позитивної мотивації учителів гуманітарних спеціальностей до роботи з формування педагогічної рефлексії у післядипломній освіті; озброєння вчителів

системою знань про сутність понять «рефлексивність» і «рефлексія», зміст і структуру поняття «педагогічна рефлексія», ознайомлення з методиками діагностики і розвитку педагогічної рефлексії, актуалізація знань з гуманітарних дисциплін і методик їх навчання. Формами навчання виступили: індивідуальні, групові і колективні форми навчання в межах освітніх модулів психолого-педагогічного і методичного циклів із забезпеченням їх програмно-методичного супроводу («Психолого-педагогічні засади освітнього процесу в сучасних умовах», «Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям розвитку освіти України», «Проблеми вдосконалення освітнього процесу відповідно до документів з реформування системи освіти України», «Розвиток навичок критичного мислення учнів», «Форми організації проблемного навчання як засобу формування пізнавальних і творчих здібностей учнів», «Використання інтерактивних стратегій при навчанні іншомовної лексики та граматики» та ін.) та інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей». Методи навчання: рефлексивно зорієнтовані проблемні лекції, лекції-презентації, лекції-дискусії, лекції з використанням «мозкової атаки» («Рефлексивна парадигма шкільної освіти: філософський та технологічний складники», «Нова українська школа» і методика викладання іноземних мов», «Поняття «педагогічна рефлексія» або хто такий рефлексивний учитель?»), рефлексивні диспути і дискусії («Мотивація у педагогічній діяльності: рефлексивний підхід», «Стереотипи педагогічної діяльності»), рефлексивна інверсія («Хто такий переможець?»), проектна діяльність («Розвиток рефлексивних умінь учнів: теорія і практика», «Я і мій професійний імідж»), рефлексивні вправи («Мотивуй іншого», «Хто Я?», «Автопортрет», «Обмін», «Професійне Я» у променях сонця», «Чотири фрази»), психотехнічні вправи («Я-реальний учитель, Я-ідеальний учитель», «Мої досягнення»), рефлексивні методики («Вихід у рефлексивну позицію», «Який я учитель?», «Техніка розвитку індивідуальності»), рефлексивні прийоми («Схематизація», «Заборона», «Демонстрація», «Питання собі», «Аукціон недоліків»), мотиваційний рефлексивний тренінг, рефлексивний самоконтроль.

Метою другого – інтегративно-практичного – етапу було залучення вчителів гуманітарних спеціальностей до активної професійно-спрямованої рефлексивної діяльності, здійснюваної на основі інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», який передбачав формування вмінь рефлексивної діяльності як засобу особистісного та професійного розвитку (здійснення рефлексивного аналізу «на предмет», «на учня»; застосування типових рефлексивних операцій і дій, володіння технологіями налагодження зворотного зв'язку тощо) відповідно до структури педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей (інтелектуальний, діяльнісний, особистісний і міжособистісний компоненти). Методи навчання: рефлексивні вправи («Я – емоція», «Він – емоція», «Несправедлива образа», «Чи легко правильно слухати?», «Відгадай», «Відчуй іншого», «Фантом», «Фотокартка», «Педагогічний експрес», «Постав себе на місце іншого», «Дерево мого Я»), індивідуальна і групова рефлексія («Аналіз проблемної ситуації», «Важкий учень», «Рефлексивне коло запитань»), рефлексивний аналіз і розв'язання педагогічних ситуацій (case study),

рефлексивні полілоги та інтерв'ю («Вибір конфліктної ситуації», «Урок»), рефлексивні технології («Рефлексивне коло», «Телеграма», «Анкета-газета»), рефлексивні ігри («Знайди вихід», «Reflexive game»), інтерактиви («Робота в парах», «Акваріум», «Мозкова атака», «Мікрофон»), психодраматичний етюд («Монолог»), психотехнічні ігри і вправи («Тиск», «Відкритість», «Другий план», «Дзеркало», «Поведінка в конфлікті та його розв'язання») тощо.

Метою третього – креативно-професійного – етапу було занурення вчителів в активну рефлексивну професійну діяльність у період педагогічної практики та в міжкурсовий період у післядипломній освіті; стимулювання творчого застосування сформованих рефлексивних умінь; поглиблення пізнавального інтересу до рефлексивної діяльності шляхом здійснення науково-дослідної діяльності і виступів на конференціях, участі в семінарах, тренінгах, фахових конкурсах, роботі кущових і шкільних методичних об'єднань; стимулювання самостійності в підвищенні рівня педагогічної рефлексії. Методи і способи діяльності: педагогічна практика, рефлексивний аналіз діяльності вчителя на уроці, рефлексивні практики («Аналіз проведеного мною уроку», «Рефлексія способів оцінювання», «У мовному таборі»), рефлексивні бесіди («Рефлексивний погляд на проведений урок»), рефлексивні завдання («Рефлексія поведінки вчителя на уроці», «Рефлексія особистісних якостей», «Рефлексія зворотного зв'язку»), курсові роботи, індивідуальні проекти, електронне портфоліо, on-line-семінар із проблем професійного розвитку вчителів гуманітарних спеціальностей, віртуальні «круглі столи» («Рефлексія учителів на різних етапах професійного становлення», «Рефлексія у профілактиці професійної деформації особистості вчителя»), мережеві проекти («Освітній веб-квест у рідномовній/іншомовній підготовці школярів», «Діагностика педагогічної рефлексії: методика та інструментарій», «Банк завдань і вправ із рефлексивним контекстом»), Інтернет-конференції («Рефлексивна парадигма сучасної шкільної освіти», «Роль педагогічної рефлексії в особистісному і професійному розвитку вчителя гуманітарних спеціальностей»), тематичні вебінари («Проблема дефіциту педагогічної рефлексії», «Рефлексивно-інноваційні методи актуалізації та розвитку педагогічної рефлексії»), рефлексивно-інноваційні семінари («Віртуальне освітнє середовище в навчанні історії», «Хмарні технології і їх дидактичні можливості»), тренінги («Учитель – вічний учень», «Я крокую до майстерності» «Кейс-технології на уроці», «Управління конфліктами», «Організація мережевої взаємодії та використання ресурсів Інтернету в освітньому процесі»), майстер-класи («Сучасний формат освітніх презентацій», «Проектна діяльність на уроках історії»), тематичні консультації («Новий учитель гуманітарних спеціальностей Нової української школи. Формула професійно-особистісного успіху», «Підвищення ефективності власних ресурсів учителя»), професійні конкурси («Учитель року»), конференції («Професійне і духовне зростання вчителя гуманітарних спеціальностей Нової української школи») спостереження, само- і взаємоаналіз, само- і взаємооцінювання; налаштування на саморозвиток і самореалізацію.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Впровадження експериментальної методики формування педагогічної рефлексії учителів

гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті дозволило досягти позитивних змін у рівнях сформованості вчителів експериментальної групи порівняно з контрольною. Так, в ЕГ достатній рівень збільшився з 18,2 % до 40,4 %, задовільний – із 52,7 % до 53,4 %, низький зменшився з 29,1 % до 6,2 %. У КГ достатнього рівня досягли 21,8 % учителів (було – 18,2 %), задовільного – 55 % (було – 54,5 %), низький рівень зберігсь у 23,2 % учителів (було – 27,3 %). Проведене дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей. До перспективних напрямів подальших наукових досліджень віднесено розроблення теоретичних засад, моделі і методики роботи з формування педагогічної рефлексії як основи професійного становлення майбутнього вчителя у процесі фахової підготовки.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Метаева, В. (2006). *Развитие профессиональной рефлексии в последипломном образовании: методология, теория, практика* (Дис. д-ра пед. наук). ГО ВПО «Российский государственный профессионально-педагогический университет». Екатеринбург.
2. Сенчина, Н. (2017). *Рефлексивний підхід до організації практичних занять у педагогічному ВНЗ*. О. Ковтун, А. Гудманян (Ред.), *Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура* (с. 340-345). Київ: НАУ.
3. Стеценко, И. (2006). *Педагогическая рефлексия: теория и технология развития* (Дис. д-ра пед. наук). ОУ ВПО «Таганрогский государственный педагогический университет». Таганрог.
4. Шамова, Т. (1998). Самостоятельно, по индивидуальной программе. *Народное образование*, 9, 74-84.

REFERENCES

1. Metaeva, V. (2006). *Razvitie professional'noj refleksii v poslediplomnom obrazovanii: metodologija, teorija, praktika* [Development of professional reflection in postgraduate education: methodology, theory, practice]. Doctor's thesis. Ekaterinburg: GO VPO "Rossijskij gosudarstvennyj professional'no-pedagogicheskij universitet" [in Russian].
2. Senchina, N. (2017). *Refleksyvnyj pidhid do organizaciji praktychnyh zanyat` u pedagogichnomu VNZ* [Reflexive approach to organizing practical classes at a pedagogical university]. In O. Kovtun & A. Gudmanyanyan (Ed.), *Podolannya movnyh ta komunikatyvnyh bar'yeriv: osvita, nauka, kul`tura – Overcoming of linguistic and communicative barriers: education, science, culture* (p. 340-345). Kyiv: NAU [in Ukrainian].
3. Stecenko, I. (2006). *Pedagogicheskaja refleksija: teorija i tehnologija razvitija* [Pedagogical reflection: theory and technology of development]. Doctor's thesis. Taganrog: OU VPO "Taganrogskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet" [in Russian].
4. Shamova, T. (1998). *Samostojatel'no, po individual'noj programme* [Independently, according to the individual program]. *Narodnoe obrazovanie – Folk education*, 9, 74-84 [in Russian].

O. Kovtun, N. Senchina

CONTENT OF SEQUENTIAL FORMATION OF HUMANITIES TEACHERS' PEDAGOGICAL REFLECTION IN POSTGRADUATE EDUCATION

Summary. *The article is dedicated to the problem of formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education. Pedagogical reflection of humanities teachers is defined as an integral characteristic of the personality, as a mechanism of professional self-improvement and self-actualization, which manifests itself in the ability of the teacher to take analytical position toward his/her professional activity and him/herself as its subject, considering the developing potential of the Humanities. Reflection is an ability that can be shaped and developed, and the most effectively this is achieved in conditions of specially organized activity, in particular in postgraduate education. Experimental methods of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education (cognitive-motivational, integrative-practical, creative-professional stages) were developed and tested. The experimental educational process was preceded by a propaedeutic stage aimed at updating content of postgraduate pedagogical education from the standpoint of a reflexive paradigm, providing an integrative approach to the educational process, developing educational and methodological support for the educational process to ensure the formation of pedagogical reflection, conducting a methodological seminar with teachers who were involved in the experiment. The first – cognitive-motivational – stage was aimed at providing positive motivation of humanities teachers for the formation of pedagogical reflection in postgraduate education; providing teachers with knowledge about the concept "pedagogical reflection", familiarizing them with methods of diagnosis and development of pedagogical reflection. The second – integrative and practical – stage was aimed at attracting teachers to active professionally-oriented reflexive activity, carried out on the basis of the integrative course "Reflective Practice for Teachers of the Humanities", aimed at the formation of reflexive skills. The aim of the third – creative-professional – stage was to immerse teachers into active reflexive professional activity during the period of pedagogical practice and in the intercourse period in postgraduate education; stimulate creative application of the formed reflexive skills. Methods and means of training: reflexive-oriented problem lectures, reflexive disputes, reflexive exercises and games, individual and group reflection, reflexive analysis of pedagogical situations, pedagogical practice, reflexive analysis of teacher's activity at the lesson, self-analysis, self-assessment and mutual evaluation; setting at self-development and self-realization.*

Keywords: *humanities teachers' pedagogical reflection, pedagogical conditions, content, methods of formation of humanities teachers' pedagogical reflection, reflective practice.*